

Стефан ПЕТРУШЕВ
магистер по историски науки
stefanpetrusev12345@yahoo.com

ЕВРЕИТЕ ВО ВАРДАРСКИОТ ДЕЛ НА МАКЕДОНИЈА (1919-1941 Г.)

Апстракт. – Во оваа статија ќе ја разгледаме положбата во која што се наоѓало еврејското население во периодот меѓу двете светски војни, како и нивниот начин на живот. Тука ќе се фокусираме врз спецификите на образованието, верскиот живот, професиите, јазикот и културата. Практично, иако Евреите живееле во градови со мешан етнички состав и имале секојдневна комуникација со другите заедници, тие сепак дејствувале во своите микро средини и на тој начин се издвојувале од околината. Токму овие различности поттикнувале стереотипи и антисемитски појави во Скопје, Битола и Штип, бидејќи практично релациите помеѓу Евреите од една, и Македонците, Турците, Србите, Албанците и Ромите, од друга страна, може да се дефинираат како „ем башка, ем барабар“.

ЕВРЕЈСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ВО ВАРДАРСКИОТ ДЕЛ НА МАКЕДОНИЈА (1919-1941 Г.)

По завршувањето на Балканските и Првата светска војна согласно версајските мировни договори вардарскиот дел на Македонија се нашол во рамките на новоформираното Кралство на Србите, Хрватите и Словенците. Овој дел на Македонија кој се нашол во составот на Кралството на СХС бил именуван како Јужна Србија.¹ Српската влада ја зацврстила својата власт во новоокупираните краеве и се грижела за редот и за поредокот. И Евреите почнале да чувствуваат поголема сигурност, но останала загриженоста за нивната егзистенција. И покрај тоа што стана-

¹ Албохер 2010, 47.

ле српски поданици, Евреите не можеле лесно да се приспособат кон новата ситуација, особено оние постарите кои во краток временски период доживеале неколку промени во контекст на обликот и улогата на централната и локалната власт, а нивната економска состојба била се полоша. Помалите трговци почнале да пропаѓаат. Цената на стоката пораснала за 4-5 пати поради даночната стапка за Србија, а нивните најдобри купци, Турците, биле прогонети или се иселиле во новосоздадената турска држава. Исто така, од власта стигнала наредба дека не смее да се тргува во недела и за државните празници на Србија, со што Евреите биле принудени да не работат два дена во неделата, во сабота според законите на својата вера, а во недела по наредба на власта.

Во овој период меѓу двете светски војни на просторот на Вардарска Македонија опстојувале три еврејски вероисповедни општини. Најголемата еврејска вероисповедна општина се наоѓала во градот Битола, а по неа следеле општините во градот Скопје и градот Штип. Овие еврејски општини немале политички, туку хуманитарен, верски, културно просветен и пред се национален карактер. Како главна цел во склоп на своето работење тие вероисповедни општини го имале негувањето на еврејската култура, јазик и религија.

Според пописот во Југославија направен на 31 март 1931 година во Битола имало 757 еврејски домови со 3751 член. Во 1932 година битолскиот рабин Аврам Романо во „Јеврејски глас“ објавил дека во градот имало 823 еврејски семејства со 3603 души, од кои 86 биле богати, 139 средно имотни, 267 сиромашни и 331 без никакви средства за живот. Според занимањата 127 биле неквалификувани работници, 101 амал (носач), 69 ситни трговци, 62 крпачи на стари чевли, 61 зарзаватчии, 56 продавачи на стари работи, 47 трговци, 19 шнајдери-крпачи, 19 лимари, 10 опинчари и сл.² Леон Камхи и рабинот Романо во Битола ги повикале лидерите на еврејската заедница на Југославија за да се уверат на самото место за состојбата на градот и оправданоста за барањето помош. На 31 мај 1932 година делегатите тргнале во разгледувањето на еврејските квартави, а истиот ден делегацијата одржала седница со претставниците на еврејската градска заедница. Леон Камхи одржал реферат во кој рекол: *„Нашата заедница доживува процес на опаѓање. Економската состојба на повеќето постоечки 800 семејства во Битола е застрашувачка. Од ден на ден ни се појавуваат нови групички декларирани семејства за кои овде нема опстанок, а Еврејската општина и општеството се целос-*

² Лебл 2013, 235.

но немоќни на самото место да најдат лек за новата неснослива ситуација... 90% од нашите мечтаат за емиграција. Тешката состојба во градот, каде што се повеќе и повеќе се појавуваат безработници што не можат да најдат ниту најобично вработување, им задава голема и сериозна грижа на меродавните фактори на нашата заедница, и должност ни е најсериозно да се фатиме со ова горливо прашање.³ Во својот извештај рабинот Аврам Романо исто така ја опишува тешката состојба на Евреите во Битола. „Многу од трговците не биле стручни во полето на трговијата. Чевларите не знаеле да прават нови чевли, туку само поправале стари чевли. Шнајдерите не можеле да сошијат нов костум, туку само користеле игла и конец за да закрпат облека. Сопствениците на дуќани кои ги изгубиле нивните имоти започнале да земаат под закуп мали градини и да одгледуваат овошје и зеленчук.“⁴

Според статистичките податоци од 1941 година, од вкупниот број на Евреи кои живееле во Македонија во Битола имало 1181 семејство, во Скопје 810, во Штип 140, а во другите градови 19 семејства, или вкупно 7762 лица. За време на окупацијата на вардарска Македонија од страна на Бугарија бројот на Евреи се зголемил за околу 300 со што вкупниот број на Евреи во Македонија во 1941 година изнесувал околу 8000 лица. Од вкупниот број на Евреи во Македонија 43% живееле на територијата на Битола.

Битолската вероисповедна општина под своја закрила ги имала сите Евреи кои живееле на административната територија на градот Битола. Односно преку неа сите Евреи биле заштитувани и ги остварувале своите права во општеството. Еврејските заедници имале свој правилник за работа во кој јасно и прецизно била дефинирана нивната цел, нивната дејност и раководните тела. Битолската еврејска општина имала свое општинско собрание, свој општински одбор, општински совет и свое претседателство. Меѓутоа и јасно и прецизно е дефинирана и улогата на рабинот кој претставувал врховен поглавар, учител и советник за верски прашања. Еден од поистакнати рабини во периодот помеѓу двете светски војни бил рабинот Шабатај Џаен кој што работел во Битола во периодот од 1924 до 1928 година, кога и официјално Битолската еврејска вероисповедна општина останала без рабин. Меѓутоа во 1931 година рабинот Аврам Романо се преселил од Сараево во Битола и ја продолжува неговата примарна цел, односно да го зајакне младото ционис-

³ Исто, 238.

⁴ Албохер 2010, 53.

тичко движење. Во 1924 година еврејската заедница во Битола останала без учител за хебрејски јазик, па за таа цел се обратила до Светската сефардска федерација во Ерусалим. Во писмото кое било испратено до Светската сефардска федерација во Ерусалим на 21 август 1924 година биле наведени два услова: прво, дека платата немала да била помала од онаа на учителите во Бугарија, и второ, дека патните трошоци на учителот требало да бидат платени од нивна страна. Од страна на Комитетот за образование била препорачана учителката Леа Бен-Давид со што еврејската заедница во Битола била задоволена. На 25 ноември 1925 година битолскиот рабин Џаен испратил писмо до Светската сефардска федерација во Ерусалим во кое изразил задоволство во врска со учителката Леа Бен-Давид: *„Има многу новини во градот во врска со институциите, посебно во врска со напредокот во однос на хебрејскиот јазик. На Ханука, ќе го славиме празникот Макабес и се ќе биде по еврејски. Ќе ја прикажеме драмата Дебора во три дела. Звуците на говорниот хебрејски јазик започнуваат да се слушаат по улиците на Монастир. Сето ова благодарение на интензивната работа на учителката која ни ја испративте и која продолжува да работи со целата своја сила.“*⁵ Сепак учителката Леа Бен-Давид во служба на еврејската заедница во Битола останала само една учебна година од 1924 до 1925 година, со што после тоа еврејската заедница останала без учител за хебрејски јазик. Сите останати обиди да се пронајде нов учител биле безуспешни. Во 1932 година Рабинот Романо дал опис за училишниот систем и успехот на еврејските деца во Битола. *„Од 120 хебрејски ученици во основното училиште, само 4-5 стигнуваа до највисок клас. Во 1932 година 42 ученици беа дисквалифицирани за прво одделение во основното училиште поради неположување на приемниот испит, бројка која претставува повеќе од две третини од тестираните.“* Според него најголема причина за неуспехот било непознавањето на српскиот јазик и лошите услови на децата.⁶ Сепак и многу еврејски семејства не биле во состојба да ги школуваат своите деца и веднаш штом малку ќе одраснело детето го испраќале на улица да продава овошје, семки и др. Додека пак ќерките работеле како слугинки кај побогатите семејства. Дури и оние што го посетувале училиштето со големи жртви на родителите, немале ниту едно мирно и слободно катче да ги изработат домашните задачи.⁷ Родителите што немале средства ги испишувале своите деца од училиштата, а многу биле исклучени и пора-

⁵ Исто, 78.

⁶ Исто, 55.

⁷ Лебл 2013, 290.

ди слабиот успех. Оние малкуте што го посетувале училиштето според сеќавањето на Вера Крстевска биле мирни и повлечени, најчесто седнати во последните клупи.⁸

Од извештајот на „Одборот на еврејската вероиповедна општина во Скопје“ во периодот од 1936-1939 година може да се добие слика за оваа заедница за која се издвојувале 12% од вкупниот буџет. Друштвото „Бикур холим“ кое се залагало за сиромашните и болните членови годишно трошеле околу 40 000 динари. Друштвото „Матанот лаевјоним“ се залагало за исхрана на сиромашните деца, каде дневно се хранеле преку 30 дечиња. Во 1939 година за таа цел друштвото потрошило околу 23 000 динари. Друштвото „Малбиш арумим“ се залагало за облекување на децата на сиромашните членови. Така, во 1939 година биле облечени 76 деца и биле потрошени околу 13000 динари. Што се однесува до друштвото „Херва кадиша“ кога започнало да работи во 1939 година имотот изнесувал 42124 динари. Исто како и во Скопје и Битолската вероиповедна општина под своја закрила ги имала сите Евреи кои живееле на административната територија на градот Битола. Односно преку неа сите Евреи кои живееле таму ги остварувале своите права во општеството. Еврејската заедница имала свој правилник за работа во кој јасно и прецизно била дефинирана нивната цел, нивната дејност и секако раководните тела. Битолската еврејска општина имала свое собрание, општински одбор, општински совет и свое претседателство. И во Битолската еврејска верска заедница биле спроведувани низа на хуманитарни акции и за таа цел имала формирано повеќе фондови. Фондот „Бикур Холим“ служел за давање на парична помош на оние семејства кои поради болест на домаќинот кој ги издржувал останале без приходи. Фондот „Озер Далим“ служел само за лекување на болни. Фондот „Матанот Леавјоним“ служел за подобрување на исхраната на бедните еврејски ученици, Фондот „Малбиш Арумим“ служел за облекување на сиромашните Евреи.⁹ Средствата за овие фондови биле обезбедувани од доброволниот данок познат под името *Пехе* што го плаќал секој Евреин според своите материјални можности. Од овој данок бил обезбедуван огрев за сиромашните Евреи преку зимата или било купувано брашно особено во деновите на еврејските празници.

⁸ Vera Krstevska interviewed by Teon Dzingo, Bitola, June 03, 2014, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn84380> (посетена на 24 јули 2021 год.).

⁹ Лебл 2013, 230-232.

Во 1936 година Југословенската ционистичка организација одлучила да ја истражи состојбата на Евреите во Битола и го испратила Рудолф Бухвалд генералниот секретар на Ционистичката асоцијација. Тој ги опишува луѓето на следниот начин, со што ја дава можеби најдобрата слика. *„Постарите се држат до нивните мудрости и од нивните очи може да се види мудроста на староста. Евреите носеа кафтани и фесови на аристократски начин. Многу од нив носеа парталави алишта, остатоци од униформи на разни војски кои поминале низ тие подрачја: турски, бугарски, српски и германски. Тие беа сведоци на транзиции, револуции и војни кои се водеа во нивните места. На нив влијаеле разни култури: древната византиска и грчка, подоцнежната турска, албанска, српска и бугарска. Секој од нив остави свој белег врз Евреите. Сепак тие ја одржаа својата култура и ги задржаа своите карактеристични особености како никој друг¹⁰“*

Во своето дело „Плима и слом“ Жени Лебл ги опишува битолските Евреи на следниот начин: *„Повеќето живееле во руинирани, нехигиенски куќи и во куќи пред распаѓање. Во секоја собичка живеело по едно повеќечлено семејство. Зиме и во дождливите денови, морало да се живее во нив, но кога доаѓале убави денови, сите спиеле пред куќите зашто од спарина и од стеници не се издржувало внатре. Во најсиромашниот дел, наречен Чифтлик (Битола), се наоѓала голема наемна зграда висока околу 3 метри, каде што живееле 15 семејства со околу 80 жители. Децата биле бледи и болезливи, со надуени стомаци, ги косела маларија, а рахитисот не им го дозволувал природниот развој. Жените биле „гушави“, бледи, со длабнати очи и со отечени слезини. Мажите суво поткашлувале, веројатно поради туберкулоза. Дворовите биле полни со водишта од кои постојано се слушало кречање на жаби. Имале заеднички нужник, без канализација, од кој се ширела неподнослива смрдеа, а купиштата ѓубре привлекувале роеви муви.“¹¹ И Томе Мицевски се сеќава на домовите на Евреите. *„Кај сиромашните беше навистина многу скромно, а летно време, памтам, летно време ко ќе фатеа летните горештини, ако одевте во нивното маало голем број од ними ќе ги најдевате да спијат на улица, бегајќи од горештините, па и од инсекти. Поготово имаше, во тоа време, многу болви, тафтабити, па и вошки.“¹²*“ Макс Луриа исто така пишува за*

¹⁰ Албохер 2010, 57.

¹¹ Лебл 2013, 238.

¹² Tome Micevski interviewed by Teon Dzingo, Bitola, May 18, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50886> (посетена на 24 јули 2021).

домовите во кој што живееле Евреите во Битола. Според него: „Евреите живееле во кортижо (голем двор) опкружен со ѕид. Дворот бил уништен од оган во текот на војните и Евреите биле принудени да се преселат во друго подрачје каде исто така живееле во сопствено маало. Ова маало ги опфаќало обете страни на ул. Караѓорѓева, од пазарот до крајот на улицата.¹²“

Како и во останатите градови така и во Штип еврејските згради имале по една отворена тераса, иако немале двор за правење колиби. Таму се јадело во текот на седумте празнични денови. Секое семејство имало по два прибори за јадење. Подготовките почнувале еден месец пред празникот. Што се однесува до еврејските дуќани, сите биле затворени во сабота; тоа им предизвикувало голема штета на Евреите, бидејќи според законите морале да ги затворат и во недела. Оние Евреи што ги отварале своите дуќани во саботите и за време на празниците биле нарекувани „ел пекадор“ (грешник). Евреите во Штип се занмавале со разни занаети. Имало 13 касапи, 6 опинчари, 2 кројача за евина машка конфекција, 5 кројачи на кои тоа им било главно занимање, 10 кројачи кои се занимавале привремено со шиене, 2 кочиџии, 2 чистачи на чевли, 1 кебапчија, 6 наемни работници, 18 калфи, 10 чираци и неколку носачи, кои имале посебно изработени самари за поголеми товари.¹⁴

Сепак и во најтешките услови, дури и кога им се заканувала опасност, Евреите останале доследни на своите прописи и обичаи. Обичаите и јазикот на Евреите во Македонија се разликувале од јазикот и обичаите на Евреите во другите делови на Југославија. Најавтентичен јазик се сочувал во говорот на еврејските жени, кои инаку ретко земале учество во јавниот живот, надвор од рамките на семејството.¹⁵ Исто така и Макс Луриа се занимавал со истражување на јазикот цудео-еспањол кој имал одредени карактеристични особини. Во студијата која ја публикувал, изјавил дека јазикот што го говореле Евреите од Битола бил многу сличен со јазикот на Евреите од Костур во егејскиот дел на Македонија.¹⁶ И Ѓорѓи Димовски од Битола исто така се сеќава дека во говорот го нагласувале шпанскиот акцент.¹⁷

¹² Лебл 2013, 234.

¹³ Албохер 2010, 52.

¹⁴ Лебл 2013, 245.

¹⁵ Исто, 115.

¹⁶ Албохер 2010, 51.

¹⁷ Gjorgi Dimovski interviewed by Teon Dzingo, Bitola, May 17, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irm50883> (посетена на 24 јули 2021).

Според прописите на Мојсеевите закони таткото требало да го обреже синот, но тоа не морало да го направи со своите раце. Тој го одредувал човекот-стручњак што го врши обрежувањето наместо него, а тој симболично му го додавал нужниот прибор. Свечениот чин на обрежување бил проследен со гозба и со музика. Кум на првороденчето бил дедото од страна на таткото, чие име и го добивало детето, додека пак кум на другото дете бил дедото од страна на мајката. Свеченоста на обрежувањето било изведувано во храм. За разлика од синовите раѓањето на ќерката се прославувало многу поскупо. Првата следна сабота по благословот, рабинот го соопштувал нејзиното име.¹⁸ Евреите имале обичај на своите деца да им ги даваат имињата на своите родители. Тие започнувале со имињата на нивните татковци односно мајките. На тој начин имињата во секое семејство се повторувале.

Родителите биле многу почитувани. Децата им се обраќале со „Вие“. Родителите не биле нарекувани „мама“, „тато“, „баба“, „дедо“, туку: ла сењора мадре, ел сењор падре, ла сењора мана, ел сењор папу. Евреите во Македонија многу млади стапувале во брак: девојчињата најчесто на возраст од 13 до 15 години, а момчињата две-три години подоцна. Старите моми претставувале срам за семејството, а на „старите момчиња“ им се припишувале разни ментални и физички мани. Изборот на брачен другар била должност на родителите, кои за помош често им се обраќале на стројници. При изборот на брачниот партнер, главно се водело сметка за статусот на семејството. Речиси и да немало бракови меѓу имотните и привилегираните (гвирим, јахидим дел кал) и оние од „долниот слој“ (џенти баша), освен кога сиромашното момче учело за хахам, учител и сл., што на семејството на невестата ѝ причинувало чест, а на момчето му овозможувало непречено школување и целосна поддршка. Многу често се склучувале бракови меѓу деца на двајца браќа/две сестри (примо ерманос).¹⁹ Голуба Бочварска од Штип се сеќава на рабинот Рабиниер, неговата жена Хану и нивната ќерка Сарика. Со нив заедно живеел и братот Хану, односно вујкото на Сарика за кого таа подоцна се омажила за да може да го зачуваат во својата фамилија она што го имале.²⁰

¹⁸ Лебл 2013, 116.

¹⁹ Исто, 117.

²⁰ Goluba Bochvarska interviewed by Nathan Beyrak, Shtip, March 01, 2014, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn84388> (посетена на 24 јули 2021 год.).

Веридбите се правеле во домот на невестата. Таму се утврдувала висината на миразот, кој се состоел од два дела: мираз во пари, и во имот т.е. облека, чевли, постелнина. Кога доаѓал „Денот на процената“ сите работи биле изложени во невестинскиот дом, обесени по јажиња и доаѓале проценувачи, кои го познавале квалитетот на стоката и ја знаеле цената на секој предмет и со песна и со игра биле пренесувани во домот на младоженецот. Младоженецот, по приемот на миразот, ѝ праќал на невестата врзоп од свила и во него „бого де бањо“ – пешкир, мирисен сапун, чешел, два убави бакарни бокала за посипување со вода во ритуалната бања и шише мирис. Кога било момчето имотно, додавало златници и разни колачиња.²¹ Разводот на бракот се сметал за срам и во еврејските заедници во Македонија го немало во поголема мера.²² Исто така ретки биле и случаите на истапувањето од еврејството. Таквите луѓе се сметале за изгубени, мртви, и за нив се седела „шива“. Со тоа освен што било понижено и осрамотено семејството се сметало и за голем срам на целата еврејска заедница.

Евреите посветувале голема грижа и на своите гробишта, кои биле нарекувани „Дом на животот“, „Вечен дом“, „Вечен дом на сите живи суштества.“ Таквите имиња биле поврзани со верувањето дека еден ден, со доаѓањето на „Месијата“, ќе настапи оживувањето на мртвите, што се гледа и од последните редови на натписите на секој еврејски надгробен камен: *„Душата нека му/ѝ биде врзана за снопче живот!“* Една од најстарите установи на еврејството, која постоела кај секоја заедница, била „Светото братство“ кое се грижело за подготовките околу погребот, за ужаленото семејство за време на „шивата“ – седумдневното седење во знак на жалост и за одржувањето на гробиштата.²³

Во основа, Евреите во Македонија по завршувањето на Балканските и Првата светска војна ја споделувале реалноста во однос на социјалниот статус како и другото население. Успеале да останат доследни на својот јазик, култура и обичаи и ги имало во сите занимања. И покрај сите потешкотии настојувале со својот труд да го издржат своето семејството. Според статистичките податоци може да се увиди дека едвај крпеле крај со крај.

²¹ Лебл 2013, 118.

²² Исто, 119.

²³ Исто, 132.

ОДНОСОТ ПОМЕЃУ ЕВРЕИТЕ И ОСТАНАТИТЕ ЕТНИЧКИ ЗАЕДНИЦИ И АНТИСЕМИТСКИТЕ ПОЈАВИ ВО СКОПЈЕ, БИТОЛА И ШТИП

По завршувањето на балканските и првата светска војна, веднаш започнал процесот на „србизирање“ со што Евреите биле мобилизирани во српската војска што им донело поголеми непријатности на нивните семејства за време на бугарската окупација. По првата светска војна речиси и да немало еврејски синови кои не служеле војска, па било природно да очекуваат дека ќе им бидат доделени и сите граѓански права – но набрзо доживеале и тежок удар.

Во сараевскиот културно-политички неделен весник „Жидовска свијест“ од 2.1.1920 година, на стр. 3 со ситни букви пишувало дека Кралството на СХС ги протерува од земјата дури и оние Евреи чии деца служат во војската на новата држава. Положбата на луѓето што добиле налог за прогонство била уште потешка, бидејќи ниту една држава не сакала да им ги отвори своите порти на странците. Чекорот на владата на Кралството на СХС меѓу Евреите во целата земја внел општа паника. Официјална делегација им предала меморандум по ова прашање на претставниците на владата на Кралството на СХС на мировната конференција и апелирала до разни политички личности во земјата да се заземат за повлекување на наредбата за прогонство. Веќе на 23 јануари 1920 година на насловната страница редакцијата на весникот донела протест против протерувањето на Евреите што живееле со децении на тоа тло со што било нагласено дека таквата постапка на власта било грубо кршење на ветувањето што министерот за внатрешни работи Светозар Прибичевиќ²⁴ им го дал на Евреите. Било напишано дека: *„Особено протестираме против начинот на кој се постапува со нашите луѓе. Ги гонат и ги затвораат како злосторници.“* Во следниот број на весникот „Жидовска свијест“ објавен на 6.2.1920 година бил објавен напис под наслов „ЗАРЕМ И ТИ ЈУГОСЛАВИЈО?“²⁵ На 26 март 1920 година истиот весник го објавил написот на белградскиот Евреин Јаков Х. Алфандари „во чија верност и лојалност не може да има сомневање, зашто тоа го докажа на бојното поле.“ Во написот пишувало дека Алфандари се борел на „полето на честа“ каде што добил тешки рани, но останал во редовите на српската војска

²⁴ Еден од основачите на Југословенската демократската партија. Во Кралството на СХС бил министер за внатрешни работи (1919–1920 година) и министер за образование (1920–1922 и 1924–1925 година).

²⁵ Со големи букви во оригиналниот текст.

и покрај тоа што бил во години кога не морал да служи војска. Алфандари кренал глас против отворената провокација од страна на печатот. Неговите завршни зборови биле „...*Не острете ги мемовите против нашите сограѓани. Владејте го својот дух и скротете ги своите страсти и нагони и знајте дека за нашата света татковина многу Евреи ја пролејаа својата крв, верни и лојални...*“²⁶

Евреите во Македонија главно живееле во одделни квартави, т.н. еврејски маала. Тие маала главно биле сконцентрирани во центрите на поголемите градови. Главно биле мирен и повлечен народ. Не се мешале многу во работата на соседите. Нивните погледи на светот биле ограничени, а нивните животни потреби минимални. За себе не барале повисок социјален статус и биле задоволни со она што го имале.²⁷ Ѓорѓи Хаџи Николов, сведок на депортацијата на Евреите од Македонија и нивен современик, кажува: „*Тие не бараа конфликти, не сакаа да се карат, да се расправаат. А истовремено и помагаа на некои сиромашни кои немаа пари, ги помагаа со пари, ги помагаа со стока, на многу фамилии им помагаа и фирмите. Они финансираа. Иначе беа, кажав веќе, трудољубиви, помагаа. Некој немал пари, дај му на вересија, кога ќе имаш ќе вратиш, ако немаш, алал нека е. Значи помагаа многу.*“²⁸ Бидејќи живееле во градови со мешан етнички состав комуникацијата со другите народи била неизбежна, но сепак постоела и некоја граница.

Со живот постоел помеѓу различните заедници. Не се правело разлика помеѓу Македонци, Евреи, Турци, Роми. Тоа особено е забележливо кај децата кои не правеле никаква разлика, дружејќи се заедно за време на школските часови и надвор од училишните простори. Бистрица Миркулошка, по националност Словенка, во интервјуто направено за потребите за Музејот на холокаустот во Вашингтон кажува дека кога се преселила во Скопје и кога тргнала во училиште за прв пат се сретнала со три еврејски девојчиња. Тоа биле Мирјан Бехар, Сара Сион и Сара Исак. Најголемиот дел од децата во училиштето биле Македонки. Сепак, не се правело никаква разлика по национална и верска основа.²⁹ Трајче

²⁶ Лебл 2013, 217, 218.

²⁷ Исто, 206.

²⁸ Gorgi Hadzi Nikolov interviewed by Teon Dzingo, Shtip, March 14, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irm50875> (посетена на 24 јули 2021 год.).

²⁹ Bistrice Mirkulovska interviewed by Teon Dzingo, Skopje, May 21, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation,

Грујоски од Битола исто така се сеќава дека во основно училиште во трети и четврти клас, имал еден многу близок другар. Се викал Моис Шами, кој подоцна го променил името во Мориц Шами. Тој кажува: *„Тоа беше едно големо другарство, човекот беше многу питом, драг. А двете бевме дечиња, седевме еден до еден во клупата, и така се спријателивме. Подоцна кога тргнавме двајцата во средно училиште, јас учев само четири класа гимназија, а потоа се префрлив во државна трговска академија четири години. Таму и матурирав. Тогаш се разделивме од него.^{30а} А, пак, Димитар Котевски вели дека дружба имало и меѓу родителите: *„Родителите во еснафот се дружеја по некој, али многунати ќе се најдеа на средбите со родителите. Се планираше еднаш месечно средба со родителите и еврејските родители, родителите на еврејските деца и на македонските, па и на овие српските, разговараа често пати како да учи, учи, не учи, па зошто има проблеми.³¹ Соживот имало и помеѓу постарите; нивните контакти главно се должеле на соработка, но сепак и тиа знаеле од ортаци да станат и добри пријатели. Трајко Стаматовски се сеќава дека неговиот татко во дваесеттите години на XX век имал заеднички дуќан со Евреин. Биле ортаци со некој си Ментеш. Со текот на времето се поделиле, секој си тргнал по својот пат, но нивното пријателство продолжило сè до депортацијата.³²**

Постоеле случаи и кога заедно си одеа на гости. Коле Ракатков кажува дека меѓусебно си одеа и за време на празниците. Кога ќе дошол Велигден, Евреите ќе отишле кај нив на гости, а пак за Пасха тие ќе отиделе кај нив. И најчесто кога доаѓале Евреите за Велигден, добивале по некое јајце, леблебија, ореви, миндали. А, пак, кога Македонците одеа кај нив добивале по некое варено јајце, лепче и еврејски семки. Кажу-

достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50895> (посетена на 24 јули 2021 год.).

³⁰ Trajko Grujoski interviewed by Teon Dzingo, Rakovo (Krateró), May 20, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50893> (посетена на 24 јули 2021 год.).

³¹ Dimitar Kotevski interviewed by Teon Dzingo, Bitola, May 17, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50884> (посетена на 24 јули 2021 год.).

³² Trajko Stamatovski interviewed by Teon Dzingo, Skopje, May 20, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50892> (посетена на 24 јули 2021 год.).

ва и дека Срби, Турци, Македонци, Евреи, сите меѓусебно живееле и си помагале. Односно дека живееле како една фамилија, како браќа.³³

Постоеле и случаи кога се раѓала љубов меѓу две личности од различна вера. Еден од нив е Димитар Димитровски Такец од Битола: тој раскажува за неговата голема љубов Луна Ароести, која ја запознал благодарение на едни момчиња што работеле кај неговиот татко. Таа љубов му била инспирација да ги напише првите стихови, кои ги објавил неколку години подоцна. *„Јас напишав сеќавајќи се на Луна која загина во Треблинка заедно со сите, а да напишам Проштавај Луна. Зошто го избрав тој наслов? Го избрав во име на Битола, во име на сите, простете ни браќа Евреи, не сме ние виновни што така ги загубивте животите.“*³⁴

Од ова може да увидиме дека имало дружење помеѓу Македонците и Евреите, меѓутоа, сепак постоела некоја граница. Во Македонија Евреите преку стереотипи се претставувале како многу богати луѓе, кои владееле со трговијата и ги контролирале пазарите и размената на стоки, како луѓе со физички изглед и физиономија која се разликува од останатите заедници. Тоа можеме да го забележиме и во интервјуто со Александар Николовски кој кажува: *„Имаше Евреи богати многу, многу беа богати...“*³⁵ Истото се забележува и во интервјуто со Голуба Бочварска која кажува: *„Они беа поситуирани и подобро се носеа и подобро се хранеа.“*³⁶ А, Ѓорѓи Димовски кој на прашањето како изгледаа Евреите, кажува: *„Повеќе руси беа, пегави. Имаа некаков карактеристичен нос, по некој. Имаа клемпави уши, по некој. За карикатура, ама по некој.“*³⁷

³³ Kole Rakatkov interviewed by Teon Dzingo, Shtip, March 15, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50877> (посетена на 24 јули 2021).

³⁴ Dimitar Dimitrovski Takec interviewed by Teon Dzingo, Bitola, May 17, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50885> (посетена на 24 јули 2021 год.).

³⁵ Aleksandar Nikolovski interviewed by Teon Dzingo, Skopje, June 04, 2014, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn84385> (посетена на 24 јули 2021 год.).

³⁶ Goluba Bochvarska interviewed by Nathan Beyrak, Shtip, March 01, 2014, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn84388> (посетена на 24 јули 2021 год.).

³⁷ Gjorgji Dimovski interviewed by Teon Dzingo, Bitola, May 17, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно

Жени Лебл во нејзиното дело „Плима и слом“ наведува неколку обиди за напад врз Евреите. Во повеќето случаи тоа било дело на провокаторите и обично тоа се случувало пред празникот Песах: тогаш објавувале дека исчезнувало некое христијанско дете и дека сигурно станало жртва на ритуално убиство, за да го зачинат, Евреите со неговата крв својот празничен леб – маџот и бојус. Првиот случај е забележан во 1921 година кога неконтролирана толпа со гласни антисемитски навреди навалила на еврејското маало и почнала да ги тепа и да ги каменува Евреите. Интересно е дека токму со посредување на битолскиот владика биле смирени духовите и немало жртви. Во 1922 година во весникот на солунските Евреи „Ел пуевло“ било објавено дека на 17 март во Битола, Евреинот Шмуел Песах бил осомничен дека грабнал и заклал христијанско дете. Толпата навалила на куќата на еврејското маало. Овој пат Евреите ги спасил од линч воениот командант на градот, па дури и уапсил пет провокатори, бидејќи со истрага било утврдено дека од градот не исчезнало ниту едно дете. Во 1926 година провокаторите наговориле две деца да им послужат на нивните ниски намери: ги довеле до една еврејска куќа и ги затвориле во подрум, а тогаш отишле во полиција и го пријавиле исчезнувањето на децата. Кога полицајците, провокаторите и толпата тргнале кон еврејското маало, децата од подрумот – според договорот – почнале да викаат. Децата се „ослободени“, хистеричната толпа, со повикот „Евреите ја саакаат нашата крв!“, навалила на недолжните жители на маалото. Итно е повикан д-р Моше Ѓераси, градскиот лекар кого го почитувало целото население од сите вери. Со големи напори тој успеал да ги раздели напаѓачите од жртвите. Стоејќи помеѓу двата табора, во присуство на полицијата, д-р Ѓераси почнал мирно и прибрано да ги испитува децата како се случувал настанот. Децата почнале да плачат и ја признале целата „игра“, покажувајќи на луѓето што ги наговориле на неа, па овие биле повикани на сослушување.³⁸

Во периодот меѓу двете светски војни во Македонија во градовите каде претежно биле сконцентрирани Евреите во Скопје, Битола и Штип присутна е една појава на застрашување на македонските деца да не одат навечер во еврејското маало бидејќи Евреите ќе ги фатат, ќе ги стават во буре со шајки, ќе ги тркалаат по надолнина и потоа ќе им ја пијат крвта бидејќи на тој начин тие се причестувале. Истата таа појава

на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/im50883> (посетена на 24 јули 2021 год.).

³⁸ Лебл 2013, 234

може да се забележи и во интервјуата направени за потребите за Музејот на холокаустот во Вашингтон. Ѓорѓи Димовски кажува: „Со Еврејчињата малку се делевме. Нас нè воспитуваа од малечки дека Евреите се виновни зашто ни го распнаа Исус Христос, плус то не плашеја.“³⁹ Слична приказна кажува и Наталија Иванова: „Мене лично ми викаа дека Евреите наводно, можда е тука верата у прашање, христијанска и нивната вера, мада читајќи ја Библијата сега повозрасна ја читам, да, има многу сличности. Имиња Сара, на пример ние имаме Сара у христијанството, да не зборам многу, да не навлегувам. Некако се поделила верата тука, е сега дали тоа останало да се отцепат едни од други, ќе ми викаа немој, особено пред Велигден, да одиш они се причествуваат како ние што се причествуваме и зимаме божји благослов со вино, они зимат со наша крв. И викаат ќе те стават у една каца и ќе тражат да се избавеш од кацата, а, ах, борејќи се да излезеш од кацата ќе тече крв од тебе и они ќе се причестат со твојата крв.“⁴⁰ Истото го кажува и Томе Николовски од Скопје, дека кога одел во еврејското маало, негова мајка му велела: „Сине немој да одиш таму сме чуле дека они прават лоши работи на децата.“⁴¹

Евреите, каде и да оделе, морале да го докажуваат својот патриотизам зашто во спротивно би се барало нивно казнување. Нивната логичност постојано била ставана на тест. Како доказ за тоа може да послужи еден случај, за кој не постојат други податоци за нешто слично. Во 1937 година хахамот⁴² Моше Бехар (1867-1943) бил дисциплински казнет со 15-дневна плата, чија вредност морал да ја испраќа од своите примања, по 20% месечно. Причината била: „При престојот на кралицата Марија во Скопје, Моше Бехар бил повикан на чај во нејзина чест како репрезентант на скопските Евреи. Повикот му го упатил маршалот на Дворот, но хахамот Бехар не се отповикал на поканата. Своето отсуство не го оправдал ниту, пак, ѝ јавил на скопската еврејска заедница де-

³⁹ Gjorgji Dimovski interviewed by Teon Dzingo, Bitola, May 17, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50883> (посетена на 24 јули 2021 г.).

⁴⁰ Natalija Ivanova interviewed by Teon Dzingo, Shtip, March 15, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50878> (посетена на 24 јули 2021 г.).

⁴¹ Tome Nikolovski interviewed by Teon Dzingo, Skopje, May 19, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50889> (посетена на 24 јули 2021 г.).

⁴² еврејски врховен поглавар.

ка примил покана која што не може да се отповика. Подоцна кога по повод на овој случај е покрената дисциплинска постапка, хахамот Бехар својата постапка ја бранел со болест, за што приложил и лекарско уверение. Тоа не му помогнало, па бил казнет со суспензија на 15-дневна плата.⁴³

Во 1938 година весникот „Балкан“ прв ја започнал антиеврејската кампања, на која подоцна ѝ се приклучиле и други печатени медиуми.⁴⁴ Првите забрани се однесувале за работата на еврејските културни и младински организации. На 27 јуни 1939 година југословенската влада на Драгиша Цветковиќ публикувала антисемитски закони чиито импликации биле прогонување на Евреите од земјата. Сè до 1939 година немало антисемитски закони кои биле публикувани од страна на државата. Меѓутоа, со доаѓањето на Нацистичката партија на власт во Германија, Кралството Југославија како и останатите балкански држави потпаднале под нивно влијание. Идеологијата која што ја ширела нацистичка Германија било дека Евреите претставувале опасност за новиот светски поредок. Со законите било предвидено следното:

1. Секој Евреин кој влегол во Југославија по 1 јануари 1935 да ја напушти земјата во рок од тримесеци,
2. Секој Евреин кој дошол во Југославија пред 1 јануари 1935 и не живеел во неа најмалку 10 години, мора да замине во рок од 3 месеци,
3. Сите Евреи кои живееле во Југославија повеќе од 10 години и не се југословенски жители (вклучувајќи ги оние кои барале жителство и биле одбиени) мора да ја напуштат земјата во рок од една година.⁴⁵

Од почетокот на октомври 1940 година белградскиот весник „Време“ започнал антисемитска пропаганда со објавување на низа текстови кои биле насочени против Евреите, а во некои од нив дури било наведено дека Евреите кои живееле на територијата на Кралството Југославија претставувале опасност за уставниот поредок. Тоа било само неколку дена пред да бидат донесени, од страна на владата на Цветковиќ и Мачек, таканаречените антисемитски закони, именувани како *Уредба за мерки што се однесуваат на Евреите и Уредбата за упис на лицата од еврејско потекло за ученици на универзитетот, високите школи од ранг на универзитет, вишите, средните, учителските и другите стручни*

⁴³ Лебл 2013, 219.

⁴⁴ Фонд на Холокаустот на Евреите од Македонија, достапно на <https://holocaustfund.org.mk/posts/details/202> (посетена на 25 август 2021 год.).

⁴⁵ Албохер, 89.

школи, познати и како „Корошчеви закони“ именувани по тогашниот министер за образование и лидер на Словенечката народна партија Антон Корошец, со кои ги ограничила правата на нејзините еврејски граѓани.⁴⁶ Како причина за донесувањето на „*numerus clausus*“ Антон Корошец ја навел причината дека според пописот на населението од 31 март 1931 година на 100 државјани во Кралството Југославија надвор од територијата на Бановина Хрватска имало само 0,545 Евреи државјани на Кралството Југославија. За овие антиеврејски мерки во Скопје известил весникот *Јеврејски глас*. По налог на Антон Корошец во женската гимназија „Кралица Марија“ во Скопје можеле да се запишат само 4 ученички, во женската гимназија во Битола исто така само 4 ученички, во Мешовитата гимназија во Битола само 6 ученички, во Реалната гимназија во Штип само 3 ученика. Во реалните и класичните гимназии во 1940/41 година во прво одделение не можел да се запише ниту еден ученик Евреин. Додека пак од дозволените делови може да се увиди дека од II машка гимназија во Скопје биле исклучени 11 ученици, од I женска гимназија 13 ученички, од Државната трговска академија 5 ученика, а 20 деца не можеле ниту да се запишат во прв клас гимназија.⁴⁷ Од страна на еврејската заедница биле правени некои напори децата да продолжат со своето школување, со што биле организирани секојдневни приватни курсеви. На нивните родители, пак, им било забрането да се занимаваат со одредени занаети. Исто така биле воведени разни ограничувања и во војската со тоа што Евреите биле исклучувани од некои воени групи и им бил отежнат и патот до позицијата офицер.

Со овие уредби еврејската заедница во Кралството Југославија била многу тешко погодена, но уште поболно било тоа што немало никаков знак на протест. Ваквите ограничувања почнале да се одразуваат и врз останатите процеси во општеството. Сè побројни станувале организациите кои што ги напаѓале и осудувале Евреите за незгодите што се случувале. Сепак оваа влада била профашистички настроена и со овие мерки кои ги донела само ги подготвила Евреите за она што следувало по април 1941 година – окупацијата на вардарскиот дел на Македонија и имплементирањето на бугарското антисемитско законодавство.

⁴⁶ Sekelj 1981, 187.

⁴⁷ Лебл 2013, 293-295.

БИБЛИОГРАФИЈА

НЕОБЈАВЕНИ ИЗВОРИ

Фонд на Холокаустот на Евреите од Македонија.

УСНА ИСТОРИЈА (СВЕДОШТВА)

- Gorgi Hadzi Nikolov interviewed by Teon Dzingo, Shtip, March 14, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50875>
- Bistrica Mirkolovska interviewed by Teon Dzingo, Skopje, May 21, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50895>
- Trajko Grujoski interviewed by Teon Dzingo, Rakovo (Krateró), May 20, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50893>
- Dimitar Kotevski interviewed by Teon Dzingo, Bitola, May 17, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50884>
- Trajko Stamatovski interviewed by Teon Dzingo, Skopje, May 20, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50892>
- Kole Rakatkov interviewed by Teon Dzingo, Shtip, March 15, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50877>
- Dimitar Dimitrovski Takec interviewed by Teon Dzingo, Bitola, May 17, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50885>
- Gjorgi Dimovski interviewed by Teon Dzingo, Bitola, May 17, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50883>
- Goluba Bochvarska interviewed by Nathan Beyrak, Shtip, March 01, 2014, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn84388>
- Natalija Ivanova interviewed by Teon Dzingo, Shtip, March 15, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50878>
- Tome Nikolovski interviewed by Teon Dzingo, Skopje, May 19, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50889>
- Aleksandar Nikolovski interviewed by Teon Dzingo, Skopje, June 04, 2014, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn84385>

Vera Krstevska interviewed by Teon Dzingo, Bitola, June 03, 2014, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn84380>

МОНОГРАФИИ И СТАТИИ

- III. Албохер. *Евреите од Монастир, Македонија: животот и времето во кое живееше некогашната еврејска заедница во Монастир*. Фонд на Холокаустот на Евреите од Македонија (2010).
- Ж. Лебл. *Плима и слом: од историјата на Евреите во Вардарска Македонија*. Фонд на холокаустот на Евреите од Македонија (2013).
- L. Sekelj. Antisemitizam u Jugoslaviji (1918-1945). *Revija za sociologiju*, Vol. 11 No. 3-4, 1981.

Stefan PETRUŠEV
MA in history

THE JEWS IN THE VARDAR PART OF MACEDONIA (1919-1941) (summary)

The Jews are a people whose religion and culture differ from the religion and culture of others, that is, those with whom they lived side by side. These kinds of differences have contributed to the creation of stereotypes and anti-Semitic phenomena in Macedonia. Here is the root cause of how the diversity of a group has contributed to the creation of anti-Semitism, which actually place the Jews in the hate group according to their principles of life, which they try with all their might to keep them. Despite the stereotype with which the Jews were presented as very rich people, who ruled the trade and controlled the markets and the exchange of goods, the Jewish population living in Macedonia was particularly poor. The conditions in which they lived were very bad, which was the reason for many Jews to drop out their children from school, eliminating any chance of a good education and choosing a life profession. However, even in the most difficult conditions, even when they were threatened with danger, the Jews managed to remain true to their language, culture and customs.

There was coexistence between the Jews and the other people in Macedonia, but there were still some limits. Their specifics in education, religious life, professions, language and culture separated them from others. Despite the fact that Jews lived in cities with a mixed ethnic composition and had daily communication with other communities, they still operated in their own micro-environments and thus stood out from the environment. It was these differences that fueled stereotypes and anti-Semitic phenomena. Such are the cases when in Skopje, Bitola and Štip, older Macedonians used to scare their children so that they wouldn't go to the Jewish neighborhood in the night because the Jews would catch them, put them in a barrel with nails, roll them downhill and then they will drink the blood because that is how they communion.

Due to the impact of the events in Nazi Germany in 1939, the first signs of state anti-Semitism were noticed. The three laws that were passed by the Government of Dragisha Cvetkovic only prepared the Jews for what followed after April 1941 and the occupation of the Vardar part of Macedonia by Germany, Italy and Bulgaria.